

שלמה טיקוצינסקי

למדנות, מוסר ואליטיזם

ישיבת סלבודקה מליטא לארץ ישראל

מרכז זלמן שזר לחקר תולדות העם היהודי
ירושלים

תוכן העניינים

11	פתח דבר
13	מבוא

שער ראשון: ליטא

21	פרק ראשון: התייסדות, משברים והתייצבות
21	א. ייסוד הישיבה – שנים ראשונות
	1. הרב פינקל 21; 2. המניעים להקמת הישיבה 26; 3. מינוי הרב אפשטיין והרב מלצר 34; 4. מרד תרנ"ז (1897) 36; 5. הפרדת הישיבות 39; 6. פרשיית סלוצק 40; 7. מרידות 1901–1905 43; 8. מרד התלמידים בסלבודקה, 1901–1905 47; 9. סיכום 57
58	ב. הרב פינקל והרב אפשטיין: חלוקת סמכויות ויחסי עבודה
	1. תקופה ראשונה: בימי משבר, 1894–1905 58; 2. תקופה שנייה: 1905–1924 62
65	ג. הרב פינקל בישיבתו ומחוצה לה
	1. 'הצנע בתוך הפרסום' 65; 2. עמימות כלפי חוץ 68; 3. פעילות החוץ של הרב פינקל 69; 4. השפעתו של הרב פינקל בישיבת טלז 72
74	ד. סיכום
76	פרק שני: מוסר וחינוך בסלבודקה
77	א. המקורות
79	ב. 'גדלות האדם': רעיונות יסוד
	1. המישור האוניברסלי: האדם נברא בצלם 80; 2. המישור הייחודי: האדם מיישראל והתורה 83; 3. מושג ה'חסד' בהגות סלבודקה 85; 4. סיכום 88
89	ג. שיטת 'גדלות האדם'
	1. בין 'שיחת מוסר' לבין דרוש 89; 2. הקריאה במדרשי חז"ל: משוואות ופירוקן 91; 3. פירוק המשוואה: 'התפעלות' 94; 4. המסגרת האמונית 96
99	ד. שיחות המוסר של הרב פינקל
	1. מעמד 99; 2. רטוריקה 102; 3. תוכן 108

- 113 ה. יעדיה המופשטים של סלבודקה
 1. הכרה, התפעלות, שאיפה ואחריות 113; 2. 'עמימות חינוכית' 118
- 124 ו. בין 'גדלות האדם' הקלמאית ל'גדלות האדם' הסלבודקאית
 1. קלם: בית מדרש למורי המוסד 124; 2. השפעות מערביות על אנשי המוסד 126; 3. סלבודקה כהתפתחות קלמאית 128
- 133 פרק שלישי: החניכות הסלבודקאית
 134 א. הרב פינקל כמחנך
 1. מקורות, תיקוף, ובעיות מתודולוגיות 134; 2. 'הנושה הגדול': שיח מוסרי לא רשמי בסלבודקה 137; 3. 'תכסיסי החינוך' 144
- 152 ב. חברה ומעמד בסלבודקה
 1. מעורבות חברתית: ה'בחירים' 152; 2. גיבוש חברתי וגאווה השתייכות 157; 3. השכלה בישיבת סלבודקה 160
- 164 ג. דיון מסכם
 1. בין סמכות לאוטונומיה – לאופיים של חניכי סלבודקה 164; 2. סלבודקה כמבשרת תפיסות חינוך מודרניות 168
- 173 פרק רביעי: בימי מלחמת העולם הראשונה ובעקבותיה
 173 א. נדודי הישיבה בימי מלחמת העולם הראשונה
 180 ב. לדמותן של ישיבות ליטא בין שתי מלחמות העולם
 183 ג. כולל 'בית ישראל'

שער שני: ארץ ישראל

- 191 פרק חמישי: עליית הישיבה לארץ ישראל
 192 א. התסיסה הארצישראלית בישיבות לאחר המלחמה
 197 ב. העלייה לארץ: עמדת הרב אפשטיין
 200 ג. העלייה לארץ: עמדת הרב פינקל
 201 ד. קיץ 1924: פקודת הגיוס ומבצע העלייה
 212 ה. סיכום ביניים: הסיבות לעלייתה של ישיבת סלבודקה
 215 ו. ירושלים, פתח־תקוה או חברון? גאוגרפיה יישובית במבט חינוכי
 222 ז. עליית הישיבה בעיני ממשלת המנדט וההנהגה הציונית

- 226 פרק שישי: ימי חברון
- 226 א. תנופת התחדשות
- 230 ב. מעמד ומוניטין בארץ ישראל
- 233 ג. הרב פינקל וחינוך המוסר בחברון
- 236 ד. מספר התלמידים בחברון: קבוצות נטמעות ו'תלמידי תלמידים'
- 239 ה. כלכלת הישיבה בחברון
- 243 ו. היחסים עם הסביבה היהודית והלא יהודית
- 248 ז. בין סלבודקה הליטאית לסלבודקה החברונית
- 254 ח. חברון: קבע או ארעי?
1. תרפ"ו: ניצני המשבר 256; 2. תרפ"ז: מחלתו ופטירתו של הרב פינקל
259; 3. תרפ"ח: תהיות וחיפוש 'תכלית' 264; 4. תרפ"ט: סוף עידן חברון
266
- 269 ט. אסון חברון – תוצאות ושיקום
- 275 י. סיכום תקופת חברון
- 277 פרק שביעי: סלבודקה והיישוב החדש
- 278 א. 'יישוב ישן', 'יישוב חדש' ו'יישוב שלישי' בתודעת העולים החרדים
- 282 ב. ישיבות ליטא מול ישיבות היישוב הישן
- 286 ג. סלבודקה בין ישן לחדש: עמדת ההנהלה
- 293 ד. סלבודקה בין ישן לחדש: עמדת התלמידים
- 296 ה. בין סלבודקה לרב קוק ול'ישיבה המרכזית'
- 303 ו. סלבודקה בתל אביב: 'היכל התלמוד' והפעילות סביבו
- 314 ז. דיון מסכם: המעבר לייצוג ולהסברה ביישוב החדש
- 321 פרק שמיני: 'ישיבת חברון' בירושלים 1930–1948: בין המשכיות לשינוי
- 321 א. שיקום הישיבה – צעדים ראשונים
- 324 ב. מצבת התלמידים בירושלים
- 326 ג. סוף שנות הארבעים: 'אינטגרציה' בשיאה
- 329 ד. עתידם של בוגרי הישיבה
- 331 ה. מישיבה לקהילה ול'חברת לומדים'
- 334 ו. המוסר הסלבודקאי בישיבת חברון – המשך ותמורה
- 338 ז. סיכום: קצו של העידן האינטגרטיבי

- 341 פרק תשיעי: הישיבות ביישוב במבט משווה: סלבודקה, נוברדוק, לומז'ה
341 א. סלבודקה ולומז'ה: מורשת מול אקלקטיות
344 ב. סלבודקה ונוברדוק: מעורבות מול התבדלות
1. עליית ישיבות נוברדוק, 1929–1934 349; 2. התפוררותה של
נוברדוק 355
- 360 פרק עשירי: סיכום ופרספקטיבה
360 א. סלבודקה – בין מסורת למודרנה
362 ב. סלבודקה על ציר התפתחותה של תנועת המוסר
364 ג. תרומת סלבודקה למחשבת החינוך החרדית
367 ד. אחרית דבר
- 371 ביבליוגרפיה
- 389 מפתח כללי

פתח דבר

חיבור זה עוסק באסכולה חינוכית ישיבתית אליטיסטית שצמחה במזרח אירופה והניחה את יסודותיו של עולם הישיבות החרדי-הליטאי בישראל. אסכולה זו יצאה לדרכה מן הישיבה שייסד בליטא הרב נתן צבי פינקל, 'הסבא מסלבודקה', ישיבת 'כנסת ישראל – סלבודקה'. היא הייתה חלוצת 'ישיבות המוסר', ולימים גם חלוצת הישיבות שעלו ארצה בשנות המנדט. מניתוח סיפורה של ישיבה זו ואופייה יסתעף דיון היסטורי-חברתי על אודות הישיבות הליטאיות במחצית הראשונה של המאה העשרים, הן במזרח אירופה הן בארץ ישראל. תקופה זו מתאפיינת בתהפוכות רבות ובאירועים מכריעים בתולדות העם היהודי, שהציבו אתגרים חדשים לישיבה הליטאית ולדרכה החינוכית.

מבחינת חקר תולדות היישוב, החיבור עוסק בפרק נשכח: סיפור העתקתה של ישיבה מסלבודקה-קובנה שבליטא אל ארץ ישראל המנדטורית בשנת 1924. מדובר במאורע יוצא דופן הן בתולדות היישוב בארץ הן בתולדות הישיבות והאורתודוקסיה בכלל, שבו עלה ארצה מוסד חינוכי גבוה עם אנשי צוותו וכמאה וחמישים מתלמידיו. כמוסד בעל מוניטין והשפעה, הניחה ישיבה זו את יסודותיו של עולם הישיבות הארצישראלי, ופרקי החיבור יפרטו את תהליכי התאקלמותה ביישוב ואת דרכי השפעתה בתוכו, כפועל יוצא משיטת החינוך הייחודית שנהגה בה.

במציאות החברתית של היישוב היהודי המנדטורי הייתה ישיבת סלבודקה גורם חדש ומפתיע. עד אז זוהו לומדי התורה עם היישוב הישן, שנתפס כסמל של ניתוק וניווט. הישיבה שעלתה מליטא ייצגה חלופה מרעננת: אליטה תורנית ודעתנית המעוניינת לנהל יחסים תקינים עם 'היישוב החדש'. ואכן, סביב הישיבה התפתחה קהילה בעלת זהות אורתודוקסית ששילבה תורה עם חיי מעשה.

החיבור סוקר את הישיבה מראשית ייסודה בסלבודקה סביב שנת 1882 ועד להתחדשותה בירושלים לאחר מאורעות תרפ"ט. שתי חטיבות לחיבור: הראשונה עוסקת בתקופה הפורמטיבית בליטא ודנה בהיבטים המבניים והחברתיים, החינוכיים והרעיוניים שעליהם התבססה. החטיבה השנייה דנה בעלייתה ובהיקלטותה של הישיבה בארץ ישראל, תוך בדיקת יחסיה עם היישוב הישן והחדש והתייצבותה כמגור ביניים ייחודי שהניח את היסודות לחברה החרדית הליטאית בישראל.

עליית הקבוצות הישיבתיות לארץ ישראל המנדטורית היא פרק חשוב בתולדות האורתודוקסיה בכלל. מלבד ההשלכות שהיו לכך על דרכו ועל אורחותיו של מוסד הישיבה, הרי שבארץ ישראל הפכה הישיבה הליטאית לדגם מרכזי, שאומץ גם בקרב

עדות החסידים, הספרדים והדתיים-הלאומיים. מקצת הזרמים הללו הגיבו לו בדרכים שונות, כדרך שמגיבים לאב־טיפוס: הכרה בחשיבותו עם שינויים מתבקשים. ניתן לומר כי מורשתה החינוכית של הישיבה הליטאית והאתוס שלה מקרינים עד היום על האורתודוקסיה כולה בתחומים שונים: הרוח, החינוך, הנורמות הקהילתיות ואף ההלכה. הבנת תהליך היקלטותה והתבססותה של ישיבת סלבודקה בארץ ישראל היא אפוא מפתח חשוב לניתוח שורשיו של העולם הדתי בישראל כיום.

ספר זה מבוסס על עבודת הדוקטור שלי, בהדרכתו של פרופ' עמנואל אטקס, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2010. מסיבות שונות התארכה הוצאתו לאור, ובוצעו בו מעט תיקונים ועדכונים ביבליוגרפיים.

חובה נעימה לי להודות לכל האנשים היקרים שסייעו במחקר זה לכל אורך הדרך. תודה למוֹרֵי מן הפקולטה למדעי הרוח באוניברסיטה העברית, שפתחו בפני עולם חדש של חכמה ודעת. חובה נעימה היא לי להודות לעמיתי ומורי בתכנית 'סכוליון' שעל יד קרן מגדל – מרכז רב תחומי למדעי היהדות באוניברסיטה העברית בירושלים, שבין כתליו הונחו היסודות למחקר זה; לקרן מקס ובלה גוגנהיים לחקר המוסר והאתיקה היהודיים; לתכנית 'עמיתי הרצל' של מרכז צ'ריק לתולדות היישוב ומדינת ישראל; ל'בית שלום עליכם' בתל אביב; לקרן על שם פרופ' יעקב כ"ץ שעל יד מרכז זלמן שזר; לקרן המלגות על שם שלמה ופאני בלבן-גלאס; לקתדרה לחקר הרבנות באירופה ע"ש קליין, ולאגוד העולמי למדעי היהדות. תודה שלוחה לאנשי המכון לכתבי יד עבריים בספרייה הלאומית בירושלים, לארכיון בית המדרש לרבנים בניו יורק (JTS) ולארכיון CRC בספריית ישיבה־יוניברסיטי בניו יורק, כולם יבואו על הברכה על תמיכתם. אני מודה להוצאת מרכז זלמן שזר ולעובדיה על טרחתם, ובמיוחד לעורך הספר יחזקאל חובב.

תודה מיוחדת לרבנים וגדולי תורה, לעמיתים ולרעים רבים מספור שליוו את דרכי בישיבות ובבתי המדרש השונים: ישיבת פוניבז' בבני ברק, ישיבת ירוחם, בתי המדרש 'במידב"ר', 'אלול', מכון הרטמן ו'בית מורשה'; מכון ון־ליר בירושלים המשמש לי אכסניה למחקר ולפעילות ובפרט לרב פרופ' נפתלי רוטנברג ואנשי צוותו; למר שלמה גולדברג מן הספרייה הלאומית; לפרופ' בנימין בראון שלימדני לחקור את העולם שממנו באתי; ואחרון חביב למורי פרופ' עמנואל אטקס, שליווני נאמנה לאורך דרכי האקדמית. חקר ההיסטוריה, למרות מאמציו לחתור אל הדיוק, אין לו אלא מה שרואות עיניו בפרספקטיבה של הזמן, ומובן שאין בכוחו למצות את אישיותם ומניעיהם העמוקים של בני האדם. ספר זה עוסק בגדולים ובנכבדים היקרים ללבי וללבם של רבים. זכרם ומעשיהם הם סוגיות ראויות לעיון, ועיון זה הוא כבודם. כדרכו של מחקר אקדמי, טופלו סוגיות אלה בכלים ובשפה המקובלים, וחלילה לראות בכך המעטה בערכם.

ירושלים, חנוכה תשע"ו

שלמה טיקוצינסקי